

Владимир М. Вукомановић Растегорац¹
Универзитет у Београду, Учитељски факултет,
Београд, Србија

Кратки
научни прилог

Коме треба методички курс о смрти у поезији за децу и младе – мотивација студента за одабир курса, њихови концепти и искуства у вези са смрћу

Резиме: Психолошке студије указале су на то да деца рано почињу да мисле о смрти и подстиакле промишљање концепта моћне образовања о смрти. Отуда је и на Учитељском факултету у Београду покренут курс Методички приступ теми смрти у поезији за децу и младе, чији крајњи циљ доноси први део овог рада. Текст се поштом усмерава на изражавање које је изведено у оквиру именованог курса, а његов циљ био је да оштри: 1) мотивацију студента за избор курса и 2) очекивања студента у вези с његовим садржајем. Такође, будући да је за начин презентовања траже важно коме се обраћамо, испитали смо код полазника курса: 3) концептуализацију смрти; 4) искуства у вези са смрћу; 5) мишљење о разговору с децом на тему смрти; 6) познавање књижевних текстова за децу који тематизују смрт. За прикупљање података коришћене су метода вербалних и визуелних асоцијација и анкетни упитник. Анализа је показала да: 1) студенти на избор курса највише мотивише назив предмета; 2) студенти занимају децји однос према смрти, начин тематизације смрти у децјој литератури, као и разумевање феномена смрти уопште; 3) код студента преовлађују елементи метафизичког концепта смрти; 4) највећи број студента има у искуству смрт члана породице, пријатеља или кућног људима; 5) студенти верују да у разговору о смрти с децом треба узети у обзир њихов узраст, искуства сусрета са смрћу, интересовања и когнитивну зрелост; 6) студенти више познају прозне него јесничке текстове за децу који тематизују смрт.

Кључне речи: образовање о смрти, дидлагија, тематизација, методика развоја говора, методика наставе српског језика и књижевности

¹ vladimir.vukomanovic@uf.bg.ac.rs

Copyright © 2023 by the authors, licensee Teacher Education Faculty University of Belgrade, SERBIA.

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original paper is accurately cited.

Увод

У претходним деценијама настао је значајан број студија које се баве децјом концептуализацијом смрти. Њихов истраживачки фокус покрива различите аспекте ове теме. Док се поједине студије баве развојним фазама и особеностима у развоју концепта смрти (Speece and Brent, 1984; Hoffman and Strauss, 1985; Lansdown and Benjamin, 1985; Lazar and Torney Purta, 1991; Spasić, 2016), друге стављају акценат на разноврсне факторе који концептуализацију смрти обликују, било да је реч о индивидуалним разликама – о полу и степену интелигенције, о утицају страха од смрти или блиских искустава туђе смрти (Sternlicht, 1980; Orbach et al., 1986; Jay et al., 1987; Cotton and Range, 1990) – било да се говори о различитим породичним и друштвеним контекстима у којима се концепт смрти развија (нпр. Florian and Kravetz, 1985; Brent et al., 1996). Приступу у истраживањима значајно варирају: укључују анкете и интервјуе (као што је то случај с већином наведених студија), али и анализу вербалних и визуелних асоцијација, тзв. феноменографску методу (Tamm and Granqvist, 1995; Bonoti, Leondari and Mastora, 2013; Vázquez-Sánchez et al., 2018). Без обзира на разлике у примењеним методама истраживања, једна чињеница се не доводи у питање: деца почињу да размишљају о смрти доста рано – већ у предшколском периоду, при чему се њихов став према овом феномену развија кроз цело школовање, а доживљава трансформације и у каснијим животним етапама.

Разумевање чињенице да деца нису заштићена од мисли о смрти нити од сусрета са смрћу подстакло је идеју образовања о смрти. Препозната је потреба да се темељније промисли о начинима на које учитељ, наставник и школа треба да реагују у случајевима кад се деца сусретну са смрћу у блиском окружењу, а потом су учињени покушаји да се адекватни начини реаговања опишу (Aspinall, 1996; Woodard, 1997;

Holland, 2008; Talwar, 2011; Hilliker, 2013). Паралелно с овим тенденцијама развијају се курсеви који су намењени студентима заинтересованим за децје разумевање смрти (в. посебно: Corr, 1984; Corr, 1992; Corr, 2002; Moreman, 2008).

Конкретне ситуације у предшколском и школском контексту (о једној од њих у: Vukomanović Rastegoras, 2015), упознавање са читавом традицијом обраде теме смрти у српској поезији за децу (Vukomanović Rastegoras, 2017; Vukomanović Rastegoras, 2018; Vukomanović Rastegoras, 2019), као и с концептом библиотерапије (Todahl et al., 1998; Berns, 2003-04; Kregou, 2013) подстакли су покретање једносеместралног изборног курса *Методички њрисџуј џеми смрџи у џоезији за децу и младе* на Учитељском факултету у Београду, у оквиру којег је изведено наше истраживање. Управо стога, пре него што представимо методолошки оквир и резултате истраживања, даћемо кратак опис овог курса, који је реализован током претходне три школске године.

О курсу *Методички њрисџуј џеми смрџи у џоезији за децу и младе*

Предмет *Методички њрисџуј џеми смрџи у џоезији за децу и младе* траје један семестар и има статус изборног курса. Понуђен је студентима четврте године будући да потенцијални полазници у прве две године студирања стичу основна психолошка и педагошка знања, а у трећој се упознају са различитим теоријским приступима књижевности за децу и младе (међу њима и са библиотерапијом), као и с основама методике развоја говора, односно методике наставе српског језика и књижевности – то су све знања која су на овом предмету веома добродошла. Предмет могу одабрати и студенти васпитачког, и студенти учитељског смера, што је научно оправдано кад се има у виду развој концептуализације смрти код деце, који почиње у раном де-

тињству и траје током читавог школовања (а и касније).

Циљ курса је припрема студената за: 1) одабир одговарајућих песничких текстова у којима је присутан мотив смрти за рад с децом/ученицима, при чему се у обзир узимају различити аспекти тематизације смрти и осетљивост покретања ове теме у васпитно-образовном контексту, 2) анализу одабраних текстова и методичко обликовање те анализе, уз уважавање узраста деце/ученика. Програм предмета (Program MPTS, 2021) обухвата упознавање студената:

- са основним представама о смрти са психолошког, социолошког и религијског становишта (на основу: Arijes, 1989; Walter, 1994; Davies, 2005; Pavićević, 2011; Kuljić, 2014; DeSpelder and Strickland, 2015; Kastenbaum and Moreman, 2018);
- са дечјим представама о смрти (на основу у уводу наведене литературе);
- са ставовима и методичким погледима васпитача и наставника поводом разговора о смрти у образовном контексту (в. посебно: Јанићијевић, 2017; Вожић, 2018; Милашиновић, 2020; Živković, 2022);
- са аспектима тематизације смрти у српској поезији за децу и младе (в. Vukomanović Rastegoras, 2017; Vukomanović Rastegoras, 2018);
- са методичким потенцијалима и библиотерапијском улогом поезије за децу и младе која тематизује смрт (на основу у уводу наведене литературе).

Дефинитивна конкретизација курса дошла је тек са његовом првом реализацијом у учионици – она се десила исте године када је предмет први пут студентима понуђен, а у обликовању предавања, чини се, било је значајно и следеће.

• *Опшарање и функционисање комуникационог канала између предавача и студената.* 1) Током све три године реализације курса уводно предавање је одржавано уживо у групама студената који се углавном међусобно познају. То значи да су прва предавања била одржана уживо и у време пандемије вируса корона (уз поштовање одговарајућих епидемиолошких мера), као и то да је у другој и трећој години реализације, због већег броја полазника, одржано засебно уводно предавање за студенте васпитачког и за студенте учитељског смера (што редовним распоредом наставе није предвиђено). 2) Уводно предавање организовано је тако да после кратког обраћања предавача студенти добијају задатак да нацртају/напишу своје асоцијације на појам смрти, као и да попуне улазни анкетни упитник. Смиао ових задатака је двојак: они најпре студентима показују како на овај курс сви улазимо са различитим представама смрти, а истовремено предавача упознаје са очекивањима и искуствима полазника. Наиме, иако су тежишта курса јасно дефинисана у програму предмета, током све три године извршена су и одређена прилагођавања као резултат слушања студентских интересовања. 3) Мада није неопходно, показало се да је за функционисање комуникационог канала важно да предавач пружи пример како се о искуствима везаним за смрт може разговарати. Зато је, обично, крај уводног предавања резервисан за кратко предочавање предавачевог погледа на смрт и његова искустава са њом.² Између осталог, то је тренутак у којем се могу јасно предочити поводи за осмишљавање оваквог курса, као и то шта он може, а шта не може да понуди: треба отворено нагласити да ниједан курс не може да понуди шематска решења за комплексне ситуације у васпитачкој и учитељској пракси, али

² У литератури је већ евидентирано да покретање оваквих курсева понекад има везе с личним искуствима предавача (уп. Moreman, 2008), што је и овде делимично случај. Било да је тако или не, од изузетне је важности да предавач што више освести свој поглед на смрт и на питања уско повезана са њом.

да може да учини сигурнијим поступке одрасло, као и да му помогне да избегне поједине типичне грешке које се у раду са децом дешавају.

• *Дијалошка ѝприрода ѝредавања.* 1) Кад говоримо о томе шта је смрт, о времену када деца почињу да усвајају појам смрти или о факторима који на то утичу, представљању информација из научне литературе претходи питање упућено полазницима: *Шта је за вас смрт? Када деца почињу да размишљају о њој? Шта уииче на њихово разумевање смрти? Како? Зашио?* Циљ тих питања је да полазници промишљају одређене проблеме на основу стечених искустава, да освесте своје претпоставке и аргументују ставове, а потом све то упореде са научним сазнањима и тако, на подлози већ постојећих знања, усвоје нова. 2) Предавања су отворена за лична искуства полазника у вези са смрћу. Обично се у вези са овим аспектом предавања јавља стрепња да прича о личним искуствима не засени оно што је садржај и циљ курса. Ипак, разлога за стрепњу нема: уколико код неког полазника постоји пренаглашена потреба да подели своја искуства – а то се, макар до сада, није дешавало – разговор се може суптилно изместити у простор консултација и тамо се, ако је неопходно, може препоручити особа за даље разговоре и саветовање. 3) Будући да се за тему смрти често везују непријатне емоције, један од изазова је учинити предавања занимљивим – у томе може, пре свега, помоћи позивање на савремену друштвену стварност. Примера ради, завршни стихови популарне Констрактивне песме „Нобл”, који гласе: „Зар ја да умрем? / Који ужас... / А можда баш ја нећу? / Ужас”, отворили су на једном од часова живу дискусију о последицама (евентуалне) бесмртности, као и о смислу смрти; о политичкој употреби смрти говорили смо тумачећи прилог посвећен сахрани краљице Елизабете итд. Позитивна атмосфера у учионици може да се оствари и дозирањем, сврховитом употребом хумора: тако су нам, рецимо, распрострањеност и популарност тезе Елизабет Киблер Рос о пет

фаза суочавања са сопственом смрћу посведочили *Симисонови* инсертом из епизоде у којој се Хомер суочава са њом, а у представљању раних дечјих идеја о смрти помогле су нам анегдоте из записа Корнеја Чуковског (Џуковски, 1986). 4) Приликом тумачења поезије за децу која тематизује смрт на предавањима смо повремено користили методски поступак који смо (у шали) заједнички назвали „ванземаљац поступак”. Он подразумева да приликом ишчитавања поезије бележимо *баш све* што сазнајемо из ње у вези са смрћу и с обликовањем ове теме у простору песме, као да пре њеног читања немамо (скоро) никакву представу шта је смрт ни како песма овој теми може да приступи. Суштина „ванземаљац поступка” је, дакле, дезаутоматизовати рецепцију текста, одмакнути се у читању од онога што нам се подразумева, како бисмо темељније сагледали све што нам песма о смрти говори (о аспектима тематизације смрти више у: Vukomanović Rastegorac, 2017).

• *Вишедимензионалности исшита.* Први део испита се током прве две године састојао у презентовању одабраних текстова из литературе, док га је у трећој години реализације чинило одговарање на пет од педесет понуђених кратких испитних питања везаних за основне појмове танатологије, концептуализације смрти код деце, образовања о смрти и библиотерапије. Други део је увек био везан за тумачење аспеката тематизације смрти у одабраној песми и обликовању питања за децу заједно са методичким смерницама – везан за оно, дакле, што чини срж курса. Трећи, истраживачки део испита подразумевао је најпре да студенти трагају за тематизацијама смрти предмета, биљака и животиња у српској поезији за децу и младе, а потом су полазници спроводили кратку анкету са трима васпитачима/учитељима. У њима су искуснијим колегама постављали укупно пет питања: прва четири су настала током дискусија на предавањима, а пето је студент осмишљавао сам према својим интересовањима. Ова три аспекта испита имала су

за циљ да покрију познавање теоријских знања, практичну примену онога што је фокус курса, али и упознавање са ситуацијом на терену и критичко промишљање те ситуације.

У жељи да се школски систем темељније позабави проблемима образовања о смрти настао је не само овде описани курс већ и овај текст. Наиме, важност теме, потврђена васпитном и наставном праксом, а јасно евидентирана научним студијама, као и интересовање студената за њу, показују да се може размишљати о покретању сличних курсева на другим учитељским и наставничким факултетима. Отуда је намера овог текста, најпре, да опише: 1) основну мотивацију за одабир курса и 2) очекивања у вези с његовим садржајем. Како је за успешно презентовање грађе увек важно прилагодити је саговорницима, било нам је важно да упознамо: 3) концептуализацију смрти полазника курса; 4) њихова искуства у вези са смрћу; 5) њихов став према разговору с децом о смрти; 6) квалитет њиховог познавања књижевних текстова за децу који тематизују смрт.

Методолошки оквир

На самом почетку курса предавач је указао полазницима на то да сви у њега улазимо са својим погледима на смрт. Како бисмо заједно осветлили своја виђења смрти, пред полазницима су два задатка која смо малочас поменули. Први задатак се састоји у томе да студенти цртежом и речју/речима представе прву асоцијацију на појам смрти. У ту сврху сви полазници су добили папир А5 формата и паковање са дванаест бојица (жута, љубичаста, наранџаста, ружичаста; светлобраон, тамнобраон; светлозелена, тамнозелена; светлоплава, тамноплава; црвена и црна). Други задатак чини попуњавање анкете. Она се састоји из три дела: 1) први део садржи два питања која се тичу мотивације за одабир курса и питања на која би студенти желели

да добију одговоре током његове реализације; 2) други део садржи седам питања и тиче се трougла смрти – дете – књижевности за децу; занима нас који узраст студенти перципирају као погодан за разговор о смрти с децом, каква су њихова искуства у погледу разговора о смрти с децом, као и у погледу књижевних текстова који би се могли користити у ове сврхе; 3) трећи део садржи три питања која су везана за искуства студената у вези са смрћу: да ли у својој близини имају дете које се сусрело са смрћу неког блиског, као и да ли су се и кад они сами сусрели са смрћу кућног љубимца или човека.³ Непосредно пре одговарања на задатке студентима смо експлицитно скренули пажњу на то да могу да прескоче питања на које не желе да одговоре и да је анкета анонимна.

Узорак коришћен у писању овог рада чини 75 анкетних упитника и цртежа прикупљених током три године реализације курса: 10 полазника курса попунило је упитник 22. 10. 2020. године, 20 полазника 28. 10. 2021. године, а 45 полазника 27. 10. 2022. године. Испитаници су студенти треће и четврте године васпитачког и учитељског смера Учитељског факултета у Београду (иако се курс реализује као изборни у четвртој години, могу га одабрати и студенти који су још формално на трећој години студија). На захтеве су одговорила 43 студента васпитачког и 32 студента учитељског смера. Полна структура узорка условљена је структуром полазника: 74 испитаника су женског, а само један испитаник мушког пола. Кад је реч о старости испитаника, највећи број њих у тренутку попуњавања упитника има између 21 и 23 године (93,3%). Међу полазницима курса били су још и један студент са 24 године, три студента имала су 26 година, а један 37 година. Део одговора испитаника обрађен је

3 Анкетни упитник је доступан на: <https://acrobat.adobe.com/id/urn:aaid:sc:EU:ec7f20ed-6a3b-4ee3-99cf-e5a0c54c1032>. Због ограничења у дужини рада из текста је изостављена анализа одговора полазника на питања II-4 и II-6.

квантитативно, а део квалитативном анализом – тематски. Како би се приближио степен присуства одређених тема у одговорима, уз њих ће у гради бити наведена фреквенција појављивања.

Резултати и њихова анализа

Мотивација испитаника за одабир курса. У одговору на питање вишеструког избора скоро две трећине испитаника означило је *назив предмета* као значајан фактор у одлучивању за курс *Методички приручници теми смрти у поезији за децу и младе* (62,7%); као други значајан чинилац показало се *име предавача* (29%); уз то, скоро подједнак број испитаника означио је *програм предмета* (26,7%) и *приручку* (25,3%) као факторе који су утицали на одабир предмета.

Табела 1. Мотивација полазника за одабир курса.

Фактор	2020	2021	2022	Укупно
Назив предмета	9	10	28	47
Програм предмета	1	6	13	20
Препорука	0	5	14	19
Име предавача	6	7	16	29
Остало	2	2	4	8
Без одговора	1	1	0	2

У овом погледу, дакле, придавање значаја називу предмета може да указује на радозналост и потребу студената да приступе управо сложеној теми смрти на поуздан начин; истовремено, извесно је да сви наведени чиниоци у значајној мери утичу на студенте да се определе за одабрани курс.⁴

Очекивања полазника у вези са садржајем курса. Испитаници су имали прилику да на самом почетку курса напишу на која питања би волели да добију одговоре током предавања из овог предмета и на тај начин донекле обликују или

⁴ Међу осталим одговорима ваља истаћи да је интересовање за тему смрти понекад и сасвим лично кодирано – један студент пише да се одлучио за похађање курса због „блиског искуства са смрћу”, док други одговара да „превазилази танатофобију”, односно страх од смрти.

усмере његову реализацију. Њихова питања се, условно, могу класификовати у три групе.

Први фокус, који обухвата и највећи број питања студената, тиче се *дечјеј односа према смрти и разговора о смрти с децом*. Ова група одговора испитаника се даље раслојава. Полазнике курса занимало је:

- како деца реагују на смрт (2),
- како деца разумеју смрт, како формирају појам смрти и да ли постоје одређене фазе у дечјем формирању тог појма (4),
- кад – у ком узрасту – треба разговарати с децом о смрти (7),
- како разговарати с децом о смрти (47),
- зашто је важно с децом разговарати о смрти (2),
- како помоћи деци приликом суочавања са смрћу (4),
- како учествовати у дечјој концептуализацији смрти као извор сазнања – како деци објаснити шта је смрт (14), *приближити* је (10) или *представити* (7).

Уз све наведено, испитаници желе да посебну пажњу посвете бризи за емоционалну реакцију деце – они пишу да им је битно да приликом увођења ове теме деци „не нанесемо штету и не збунимо их”, те да „не изазовемо реакцију која би их у том тренутку узнемирила”. У том смислу, део испитаника жели да добије одговор како на адекватан начин увести ову тему у разговор с децом, до које мере тему треба „продубљивати”, а да деци објашњење буде разумљиво и прихватљиво, посебно кад се узме у обзир апстрактност појма смрти.

Други круг питања полазника курса тиче се *индивидуализације смрти у књижевним делима и разговора с децом поводом ових дела* – питања овог типа поставља 12 испитаника, а она се крећу од недоумица да ли је препоручљиво с децом радити текстове у којима има мотива смр-

ти и шта се све подразумева под присуством мотива смрти, до тога на ком узрасту и како с децом обрађивати текстове у којима је мотив смрти присутан. Један испитаник наводи и појам *дидлиотерапије*, истичући да би желео да сазна „која дела могу помоћи особи/детету да лакше преброди смрт блиске особе”.

Коначно, трећи круг питања на које би полазници курса желели да добију одговор тиче се *индивидуалној разумевања појма смрти и односа према овом феномену* – у ову групу бисмо сврстали питања 11 полазника. Другим речима, они желе да сазнају шта сама смрт представља („који би био најприроднији одговор на питање шта представља смрт”), како прихватити смрт, носити се с њом или пребродити смрт блиске особе. Све то нам говори да не смемо занемарити потребу младог човека да темељније и из више различитих углова сагледа сам феномен смрти иако то није примарни циљ (овог) курса.

Концептуализација смрти код полазника курса: вербалне асоцијације. Најпре, треба констатовати да нешто више од четвртине испитаника није навело своју вербалну асоцијацију (њих 20, односно 26,7%). Од оних који су асоцијацију навели, њих 21 (38,2%) наводи једну реч, а њих 34 (61,8%) више речи. Вербалне асоцијације испитаника везане су за:

- умрле особе или угинуле животиње: *бака* (4), *дека* (2); *јас*, *јајајај*, *ридица* (1); *смрт блиске особе*, *драге особе које више нису са мном* (1);
- места, предмете, обичаје и симболе повезане са смрћу: *јродље* (2), *јавран*, *јрод*, *сандук*, *сахрана* (1);
- емоције које производи смрт и знаке тих емоција: *тужа* (9), *јразнина* (8), *бол* (6), *сјрах* (2), *збуњеност*, *недостјајање*, *ослобођење* (1); *сузе* (3);
- мрак и црну боју: *мрак* (5) и *јама* (1); *црнило* (2), *црнина* (1), *црна доја* (1);

- религијске симболе и концептуализације смрти: *крст*, *вечни животи*, *рај*, *анђео*, *Бој* (1); *реинкарнација* (1);
- метафоричне и антропоморфне концептуализације смрти: *јудииак* (5), *одлазак*, *несјајање*, одн. *несјанак* (3); *крај* (3), *коначност*, *јрекид* (1); *сан* (~ из ког се не будимо) (1); *јаамничар* (1).

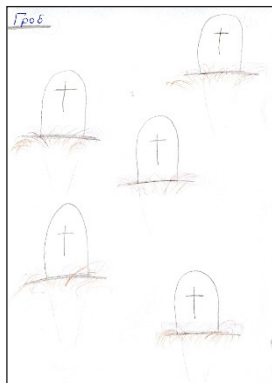
Другим речима, вербалне асоцијације покривају распон од највећег степена физичке конкретности смрти, преко уобичајених емоционалних одговора (који су најприсутнији), до метафоричних и антропоморфних представа смрти.

Концептуализација смрти код полазника курса: визуелне асоцијације. У досадашњим студијама које су анализирале визуелне представе смрти издиференцирала су се три основна концепта (уп. Tamm and Granqvist, 1995; Bonoti, Leondari and Mastora, 2013; Vázquez-Sánchez et al., 2018). *Биолошки* концепт подразумева различите представе умрлог тела – од цртежа који приказују узрок смрти, преко цртежа на којима су представљени тренутак смрти или стање смрти (које обухвата и сцене погребња или слику гробља). *Психолошки* концепт ставља акценат на емоционална стања која прате смрт; на овим цртежима често се могу видети уплакана или уплашена лица, али и симболичке представе празнине попут црних мрља које архетипски приказују црнило смрти. Коначно, *метафизички* концепт најчешће се отелотворује кроз представе искустава блиских смрти (попут тунел-феномена), употребу препознатљивих симбола (крст) или сликање особа које су преминуле, кроз различите персонификације смрти, као и представе раја и пакла (које често прате прикази анђела, сцене Страшног суда или сл.).

Занимљиво је приметити да се тек одређени део цртежа може сврстати у само једну од категорија које нуди литература. Таквих цртежа је укупно 42 (56%) и њихова дистрибуција се може видети у Табели 2.

Табела 2. Визуелне асоцијације: категоријација приказаних предметности на цртежима.

Концепт	Супконцепт	2020	2021	2022	Укупно
Биолошки	Стање смрти	/	/	1	1
	Тренутак смрти	/	1	/	1
Психолошки	Туга	1	2	3	6
	Празнина	/	1	5	6
	Представе раја и пакла	3	1	3	7
Метафизички	Симболизација: објекат	3	3	9	15
	Симболизација: особа	/	3	1	4
	Персонификација смрти	1	/	1	2
Укупно		8	11	23	42

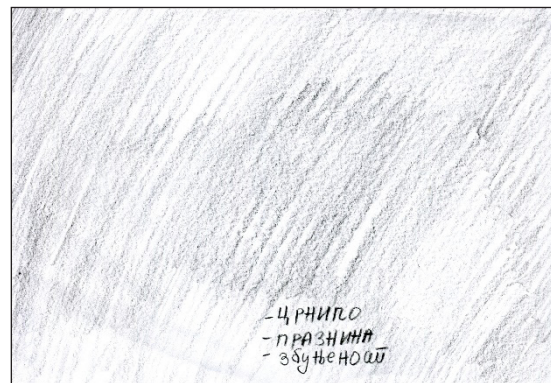
Биолошки концепт: стање смрти.

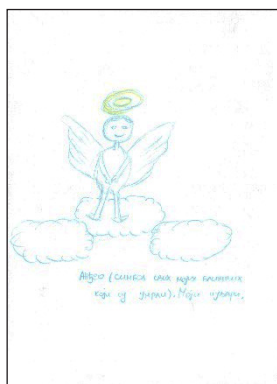
Биолошки концепт: тренутак смрти.

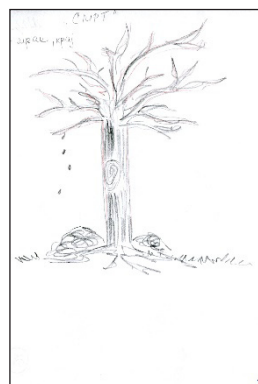
Психолошки концепт: туга.

Психолошки концепт: празнина.

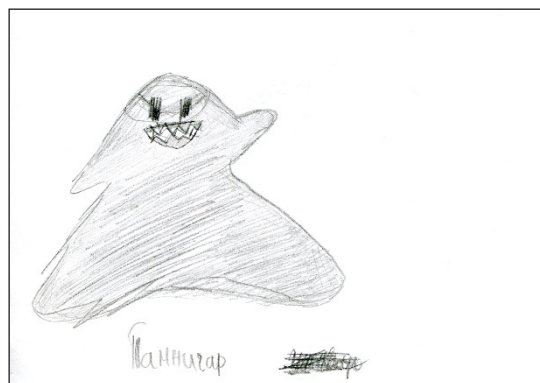
Метафизички концепти: представе раја и њакла.

Метафизички концепти: симболизација (објекти).

Метафизички концепти: симболизација (особа).

Метафизички концепти: њерсонификација смрти.

Слика 1. Типични примери концептуализације смрти на цртежима исцрпљеника.

Овде треба напоменути да се ниједан цртеж није могао сврстати само у супконцепте биолошког концепта који се тичу узрока смрти (*године, болести, насиље, несрећа*), одређене супконцепте психолошког концепта (*анксиозности или страх*) и метафизичког концепта (*симболизација: местио или ситуација*).

Међу концептима који су присутни на овим цртежима доминира *метафизички*, знатно мање је присутан *психолошки*, а *биолошки* се јавља сасвим ретко. Кад представља своје визуелне асоцијације поводом речи *смрт*, сваки

пети полазник курса посеже за *симболизацијом у виду објекта*, потом следе *представе раја и њакла*, које у себе укључују и представе анђела и сл., за њима следе осећања *туже* и *јазнине*, односно *симболизација у виду особе*. Најређе се јављају *њерсонификације* смрти и супконцепти биолошког концепта смрти.

Ипак, значајан број цртежа не може се класификовати на наведени начин. Разлози за то су: 1) напоредно присуство елемената који припадају различитим концептима (укупно 25 цртежа) и 2) напоредно присуство елемената

који припадају различитим супконцептима истог или различитог концепта (укупно 27 цртежа). Ако се погледа број ових цртежа, постаје

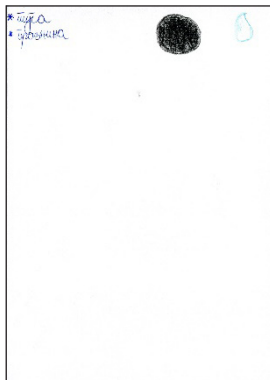
јасно да он није занемарљив, а неки од примера укрштања (суп)концепата дати су на Слици 2.

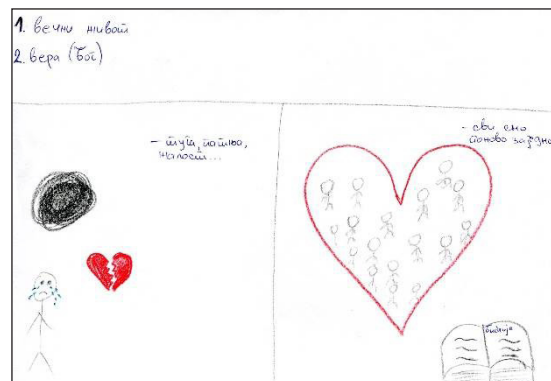
Укрштање два концепција: биолошког (стање смрти) и метафизичког (персонификација смрти).

Укрштање три концепција: биолошког (стање смрти), психолошког (шута) и метафизичког (симболизација: одјекај).

Укрштање два суконцепција истог концепција: изражина и шута (аспектни психолошког концепција).

Укрштање два концепција и пет суконцепција: психолошког (шута и изражина) и метафизичког (представа раја, симболизација: одјекај и симболизација: особа).

Слика 2. Примери вишеструке концептуализације смрти на цртежима испитаника.

Када се ови цртежи додају цртежима који се могу сврстати у само једну категорију, до-

бија се следећи поглед на присуство концепата и супконцепата смрти код испитаника.

Табела 3. Визуелне асоцијације: елементи концептуализације смрти на цртежима.

Концепт	Супконцепт	2020	2021	2022	Укупно
Биолошки	Стање смрти	1	/	7	8
	Моменат смрти	/	1	1	2
Психолошки	Туга	2	7	13	22
	Празнина	/	4	11	15
	Представе раја и пакла	4	4	7	15
Метафизички	Симболизација: објекат	5	8	23	36
	Симболизација: особа	/	5	8	13
	Симболизација: место/ситуација	/	/	2	2
	Персонификација смрти	1	/	6	7

И овај резултат даје сличну слику као дистрибуција концепата на цртежима који припадају само једном концепту: доминирају представе које би се могле сврстати у *метафизички* концепт (присутне на 73 цртежа), у мањем проценту су присутне представе које се везују за *психолошки* (37 цртежа), док се *биолошки* јавља најређе (на свега 10 цртежа). Слична је расподела и у погледу супконцепата: најраспрострањенија је *симболизација у виду објекта* (36), али сада су на другом месту представе *туге* (22), па тек онда *представе раја и пакла*, као и *осећања празнине* (15). Уз то су на цртежима присутне и *симболизације у виду особе* (13), као и представе *стања смрти* (8), односно *персонификоване смрти* (7).

Концептуализација смрти код полазника курса: уопштења која приликом визуелних асоцијација. Кад је реч о визуелним асоцијацијама, проматрали смо још два аспекта цртежа: 1) које су боје коришћене, 2) који су елементи (предметности) приказани на цртежима.

Међу бојама највише је употребљавана *црна* (присутна код 73,3% испитаника), што је и очекивано с обзиром на њену симболичку вредност у српском културном контексту и предању; за њом следе *плава* (47,7%), *црвена* (34,7%), *браон* и *зелена* (29,3%), *наранџаста* (20%), *жутиа*

(17,3%), а спорадично се јављају и *љубичаста* (10,7%) и *ружичаста* (4%).⁵

Такође, уочљива је веза између дистрибуције боја и предметности које се њима репрезентују – она се може ишчитати и из Табеле 4.

Црном бојом се представљају контуре ствари, а најчешће су посредни *споменици*, *крстови*, *највиши* на споменицима, контуре *облака* и *очију*, *гроб*, контуре *круга* и *цветиа* и апстрактни прикази смрти као *мрље*. *Плавом бојом* представљају се *сузе*, *облаци* и *киша*; *црвеном бојом* испитаници представљају *срце* и *лајнице цветиа*; *зелена боја* је ту да представи биљни свет – *трава*, *стабло биљке* и *њене листове*. *Браон* је боја *земље*, *косе човека* и (најчешће дрвених) *крстови*. Коначно, *наранџаста* се по изузетку користи као боја *коже*, *ружичаста* као боја *лајница цветиа* и *жутиа* је ту да представи *Сунце* и(ли) *његову светлост*.

У начелу, издвајају се три групе боја: прва група представља место на којем се умрли налази и симболе који се за њу везују (*црна* – споменици, крстови, гроб и сл.; *браон* – земља); друга група је ту да дочара доминантну емоцију пово-

5 Приликом анализе цртежа испоставило се да разлика између светлијих и тамнијих варијанти браон, зелене и плаве боје није од значаја. Зато овде дајемо збирне вредности за употребу ових боја (нпр. вредности које су дате за зелену боју обухватају и употребу светлозелене и употребу тамнозелене боје).

Табела 4. Веза дисјетрибуције боја и предметности приказаних на цртежима полазника.

Боја	Предметност	2020	2021	2022	Укупно
Црна	Споменик	3	2	14	19
	Крст	3	/	7	10
	Натпис на споменику	1	2	6	9
	Облаци	/	3	5	8
	Очи	1	2	5	8
	Гроб	2	1	2	5
Плава	Сузе	/	5	9	14
	Облаци	4	1	5	10
	Киша	/	/	3	3
Црвена	Срце	/	5	6	11
	Латице цвета	2	1	6	9
Зелена	Трава	4	1	4	9
	Стабло биљке	2	1	5	8
	Листови биљке	2	/	2	4
Браон	Земља	1	1	6	8
	Коса (део тела)	1	4	2	7
	Крст	2	/	3	5
Наранџаста	Кожа	1	1	1	3
Ружичаста	Латице цвета	2	/	1	3
Жута	Сунце	1	/	2	3

дом смрти и емотивност уопште (*плава* – сузе; *црвена* – срце); трећа група боја користи се за реалистичко приказивање човека и природе као оквира у којем се смрт збива (*наранџаста* – кожа; *зелена* – трава, листови; *жута* – Сунце).

Повратна информација о квалитету вербалних и визуелних асоцијација коју студенти добијају од наставника током курса своју пуну функционалност има на предавању које доноси резултате истраживања дејче концептуализације смрти. Наиме, приликом упознавања са дејчим представама смрти, студенти су у прилици да се запитају над својим концептима, а потом и да покушају да их дефинишу и класификују. У том напору, могу, такође, да примете како доминантна заступљеност метафизичког концепта на њиховим цртежима кореспондира с тезом да је ова врста представе смрти актуелна од адолесценције па надаље, а онда и да по-

вежу јаку присутност психолошког концепта на својим цртежима са полном структуром узорка (уп. Tamm and Granqvist, 1995). Додатно, резултати научних истраживања који се презентују на предавањима указују на то да се дејчи концепти смрти често међусобно разликују, а ово сазнање код студената се допуњава увидом да је могућ – и сасвим вероватан – раскорак између представе смрти васпитача/учитеља и представе детета/ученика (примера ради, код деце која похађају млађе разреде основне школе доминантне су баш оне представе смрти које се сврставају у биолошки концепт – концепт који се међу студентима најређе јавља; в. за то: Bonoti et al., 2013).

Искуства полазника курса у вези са смрћу.
Питања која се тичу искустава полазника везаних за смрт поређана су по „исповедној тежини”: док се прво тиче познавања детета из окружења које се сусрело са смрћу, друга два се тичу

личних искустава полазника – најпре искустава која су везана за смрт животиње / кућног љубимца, а тек на крају долазе она која се тичу смрти човека – пријатеља или члана породице.

Близу трећине испитаника тврди да има у ближем окружењу дете које се сусрело са смрћу (укупно њих 47, односно 62,7%), али није мали број ни оних који тврде супротно (28 испитаника, тј. њих 37,3%). У највећем броју случајева дете је било погођено смрћу члана шире породице (било рођака, било старијих укућана попут баке и деке).

Табела 5. *Искуства деце из ближег окружења испитаника везана за смрт.*

Преминули	2020	2021	2022	Укупно
Члан уже породице	3	6	19	28
Члан шире породице	5	10	22	37
Кућни љубимац	2	5	14	21

Значајан број полазника курса доживео је смрт кућног љубимца (њих 54, односно 72%), при чему су неки од њих прошли кроз ово искуство више пута.

Табела 6. *Искуства испитаника у вези са смрћу животиње / кућног љубимца.*

Узраст	2020	2021	2022	Укупно
До 3. године	1	2	2	5
Од 3. до 7. године	1	2	7	10
Од 7. до 12. године	5	5	11	21
Од 12. до 18. године	1	6	5	12
Од 18. године до данас	2	5	8	15
Ништа од наведеног	3	3	18	24

Најчешће је реч о смрти *йса* (у анкетама се јавља 36 пута, код укупно 33 испитаника), потом следе смрт *йайаја* (10 појављивања, код 9 испитаника), *мачке* (9), *хрчка* (5), *зеца* и *ридице* (4), а помињу се још и *йиле*, *корњача* и *канаринац* (1). О везаности испитаника за кућне љубимце који су угинули сведочи и навођење њихових личних имена и надимака (пас *Мега*, леминг *Алфи*, папагај *Бајница*).

До почетка курса највећи број испитаника доживео је смрт пријатеља или члана породице (њих 67, односно 89,3%).

Табела 7. *Сусрети испитаника са смрћу блиског пријатеља или члана породице.*

Узраст	2020	2021	2022	Укупно
До 3. године	2	1	3	6
Од 3. до 7. године	2	4	4	10
Од 7. до 12. године	5	5	13	23
Од 12. до 18. године	3	8	21	32
Од 18. године до данас	3	10	18	31
Ништа од наведеног	3	1	4	8

Овде је најчешће реч о члановима шире породице: *деда* је у овом контексту поменут 48 пута (код 42 испитаника), *баба* 36 пута (код 33 испитаника), *йрабаба* 8 пута (код 7 испитаника) и *йрадеда* 2 пута. Од осталих чланова шире породице више пута се појављују *ујак* (5), *йејка* (4), *сйриц* (3), а по једном *дегин брај*, *дабина сесйра*, *ујна*, *йеча*, *сесйричина*, *брај од йејке*, *сесйра од йејке*. У овом погледу, изузетно је значајно имати на уму искуства испитаника која се тичу смрти најближих – смрти чланова уже породице. Наиме, 6 испитаника поделило је с нама податак да је доживело смрт *оца*, 2 испитаника доживела су смрт *мајке*, а по један испитаник смрт *брај* и *сесйре*. Прилично неочекивано, с обзиром на претпостављену старост испитаника, 8 пута у одговорима налазимо да су полазници доживели смрт *друја* (то искуство поделила су с нама 4 испитаника). Овде се, такође, не сме превидети чињеница да је одређени број испитаника имао више сусрета са смрћу најближих. Тако су 23 испитаника навела два смртна случаја из своје близине, њих 11 – три смртна случаја, док су по три испитаника навела четири и пет сусрета са смрћу члана блиске породице и(ли) пријатеља. Емотивна везаност за преминуле очигледна је и услед честе употребе хипокористика у одговорима: *йај* (2) према *ојац* (4), *мама* (1) : *мајка* (1), *дека* (17) : *деда* (31), *бака* (20)

: баба (16), прадека (1) : прадека (1), прабака (4) : прабаба (4).

Упознавање са осетљивим искуствима полазника у вези са смрћу значајно је из најмање два разлога. Ова информација може бити важна наставнику како би боље упознао студенте којима предаје и тако прилагодио своје обраћање. Додатно, она полазницима сугерише да у искуствима која имају нису усамљени иако се о њима у друштву обично ретко говори.

Разговор с децом о смрти: искуства и ставови. Близу половине испитаника верује како деца показују жељу да разговарају о смрти (њих 31, односно 41,3%), при чему је сличан број испитаника који заступа супротно мишљење (њих 27, односно 36%). Кад се опредељују за дописивање сопственог одговора, полазници курса исказују несигурност поводом овог питања, упућују на важност дететовог искуства са смрћу (верују да ће жељу за разговором о смрти показати дете које се сусрело с њом у окружењу) или узраста (верују да од одређеног узраста деца показују жељу да разговарају о смрти). Мањи је број испитаника који је имао прилику да учествује у разговору о смрти с дететом (њих 28, тј. 37,3%) од оних који у оваквим разговорима нису учествовали (њих 47, односно 62,7%).

Будући да се као један од разлога за избегавање разговора о смрти с децом често наводи њихова незрелост за то, занимало нас је да ли полазници курса сматрају да постоји неки одређени узраст на коме треба разговарати с децом о смрти.

Одговори показују да две петине испитаника сматра како постоји узраст на којем треба повести разговор о смрти – њих 30 (40%).

Табела 8. Процена испитаника у вези са узрастом у ком је адекватно покренути разговор о смрти са децом.

Узраст (у годинама)	2020	2021	2022	Укупно
3	1	3	2	6
4	/	1	2	3
5	2	1	2	5
6	2	2	3	7
7	1	1	4	6
8	/	/	1	1
9	/	/	/	/
10	1	/	/	1
11	/	/	1	1

Одговори на ово питање су прилично разноврсни, али је евидентно да највећи број студената верује како ову тему треба увести у поље разговора с децом између треће године и полазника у школу, закључно с похађањем првог разреда (укупно 27 испитаника). Кад образлажу зашто је потребно увести ову тему у разговор, студенти наводе како деца могу да имају искуства смрти у својој близини или се на неки посредан начин сретну с њом (4), па зато разговор не треба оставити по страни, јер и то може имати штетне последице по њихово одрастање (тј. могу смрт доживети стресније због недостатка информација). Више одговора скреће позорност на то да је веома важан начин на који се приступа овом разговору и да он треба да буде прилагоден узрасту детета. Кад пак образлаже зашто о теми смрти не би разговарао с децом пре наведеног узраста, највећи број испитаника истиче у први план когнитивне факторе и дечју (не)свест о смрти (њих 10), а у два наврата присутан је и страх да би прерани разговор о смрти оставио негативне последице по психички развој детета.

На другој страни, 40 студената (53,3%) сматра да не постоји одређени узраст на којем је пожељно покренути ову тему, већ акценат у разговорима ставља на друге чиниоце.

Табела 9. Процена испитаника у вези са факторима који утичу на покрећење разговора о смрти са децом.

Фактори	2020	2021	2022	Укупно
Ситуација	1	2	9	12
Приступ теми	2	3	5	10
Интересовање детета	2	/	5	7
Спремност детета	1	/	3	4
Без образложења	/	1	6	7

Већи број испитаника (њих 12) сматра да је пресудан фактор ситуационог карактера, а под њим се углавном подразумева сусрет са смрћу у блиском окружењу (смрт у породици, смрт кућног љубимца) или у медијима. Четвртина њих (10 испитаника) акценат ставља на начин обликовања разговора о смрти – они наглашавају да је дијалог неопходно прилагодити узрасту, а тему уводити постепено, што безболније и без сувишних детаља, при чему је битно узети у обзир дечје схватање смрти на одређеном стадијуму интелектуалног и емотивног развоја. Уз то, део испитаника сматра да разговор о овој теми треба покренути кад деца покажу интересовање за њу (7) или кад су спремна да је разумеју на одговарајући начин (4), при чему тај начин није прецизиран. Разлози које испитаници наводе у прилог томе да се разговор о теми смрти покрене и(ли) дозволи тиче се тога да деца рано сазнају шта је смрт без обзира на потребу одраслих да их заштите, те да их треба припремити за овакво искуство, које ће се неминовно у неком виду збити.

Значај познавања претходно наведених мишљења студената огледа се у томе што она могу да чине полазиште за преиспитивање ставова (понекад и недовољно освешћених предрасуда), као и аргументовану дискусију на предавањима; у крајњој линији они су искуствена основа за усвајање научно заснованих чињеница, међу којима су две најбитније: да концептуализација смрти почиње код деце веома рано и да на

обликовање дечјих концепата утичу многобројни фактори, а не само (календарски) узраст.

Књижевни текстови који темељишу смрт у раду с децом. Један од основних циљева курса је упознавање студената с књижевним текстовима – претежно поетским – у којима је тематизована смрт. Зато нас је занимала перцепција студената у вези с присутношћу теме смрти у књижевним делима која се читају деци. Једно такво дело или више њих понудила су 62 испитаника (82,7%), док 13 испитаника (17,3%) није навело ниједан текст у којем је присутан мотив смрти. Дела које су испитаници навели пописали смо и дали у Табели 10.

У погледу жанра, поетски текстови су знатно мање заступљени него прозни (уп. и резултате у: Милашиновић, 2020; Живковић, 2022). Међу њима се налазе песме класика дечје литературе – стихови Б. Радичевића, Ј. Ј. Змаја, Д. Радовића, Љ. Ршумовића и Д. Ђорђевића – као и неколико песама које припадају усменој, народној књижевности. Очеvidно је, међутим, из броја поменутих аутора и њихових текстова да значајан број студената, пре почетка овог курса, није упознат са највећим делом традиције певања о смрти у српској поезији за децу и младе (уп. Вукомановић Растегорац, Vukomanović Rastegoras, 2018).

Међу предложеним прозним текстовима најзначајније место заузимају светски познате бајке – било да су то бајке Браће Грим или Х. К. Андерсена – с којима се деца сусрећу у најранијем детињству. Њима се придружују по једна бајка Оскара Вајлда и Гроздане Олујић – писца који су по бајкама изузетно познати у светским оквирима. Међу романима, највећи број наведених дела припада школском програму, па они представљају неку врсту колективног сусрета с овим мотивом кроз постојећи систем школовања.

У погледу тумачења и разговора с децом о делима која тематизују смрт занимало нас је да

Табела 10. Књижевни шексјови за децу који шемајизују смрт.

Жанр	Назив текста	2020	2021	2022	Укупно
Песме	„Дете и тица”	1	1	8	10
	„Тужна песма”	2	3	1	6
	„Највећа је жалост за братом”	/	/	5	5
	„Деда на последњем путу”	/	2	1	3
	„Ране”	/	/	2	2
	„Био једном један вук”	1	/	/	1
	„Ђачки растанак”	/	/	1	1
Песничке збирке	„Јеленче”	/	/	1	1
	<i>Ђулићи увеоци</i>	/	1	5	6
	<i>Ђулићи</i>	/	1	1	2
Бајке	„Девојчица са шибицама”	12	3	8	23
	„Пепељуга”	3	3	8	14
	„Себични џин”	3	2	4	9
	„Црвенкапа”	1	1	5	7
	„Вук и седам јарића”	2	/	4	6
	„Мала сирена”	3	/	3	6
	„Снежана”	1	1	3	5
	„Срећни принц”	1	1	/	2
	„Успавана лепотица”	2	/	/	2
	„Лепотица и звер”	/	/	1	1
	„Оловни војник”	/	1	/	1
	„Палчић”	1	/	/	1
	„Седефна ружа”	/	1	/	1
	„Три прасета”	/	/	1	1
Романи	<i>Бамби</i>	/	2	2	4
	<i>Мој дека је био шрешиња</i>	2	1	/	3
	<i>Мали њрини</i>	1	1	/	2
	<i>Орлови рано леће</i>	/	1	1	2
	<i>Бела њрива</i>	/	1	/	1
	<i>Дечаџи Павлове улице</i>	/	/	1	1
	<i>Робинзон Крусо</i>	/	1	/	1
<i>Хајдуџи</i>	/	/	1	1	

ли би полазници курса тумачили таква дела у вртићкој групи / учионици.

Кад подржавају разговор о делима која тематизују смрт, испитаници за то наводе неколико врста разлога:

- прва врста разлога се тиче *њироде смрти као феномена* – у ову групу спадају

одговори који указују на то да је смрт саставни део живота, а смртност део људске природе, да је смрт неизбежна и да нас све чека (12);

- друга група образложења ставља акценат на *дечја искуства и инјересовања* – деца се, тврде испитаници, сусрећу са

смрћу у свакодневном животу, у свом окружењу, а смрт уме да буде и предмет њиховог интересовања (12);

- највише одговора, међутим, указује на сврху разговора о смрти – та се сврха види у припреми деце за живот (или његове тужније стране), за суочавање с губитком и његово прихватање, као и за то да деца знају како да се опходе кад се смрт догоди или да буду спремна да се суоче са својим осећањима (17);
- коначно, четврта група испитаника скреће пажњу на *природу доживљаја смрти у књижевном тексту*, која је другачија од доживљаја у стварности (8) – књижевни текст је, по њиховим речима, сигурније место за испитивање суочења са смрћу и сазнавање чињеница о њој, као и место које, иако „на безбедној удаљености” од стварности, омогућава да се деца идентификују с ликовима и проживе догађаје њиховим очима (уп. у вези с овим питањем и: Milašinić, 2020; Živković, 2022).

Насупрот томе, кад образлаже своју резерву према разговору о делима која тематизују смрт с децом, пет испитаника истиче да *није неопходно да мотив смрти буде водећи* у тексту (већ да је довољно да буде присутан у неком сегменту дела); такође, три испитаника наглашавају *фактор узраста* и исказују страх од прераног покретања ове теме (3). Додатно, присутна је свест о томе да би *дечја искуства* могла да узрокују различите реакције на покретање ове теме (2).

Вредност ових увида у контексту реализације курса највише је у томе што они потврђују претпоставку да један број студената није дошао у додир са највећим делом стихова за децу и младе који тематизују смрт (уп. Vukomanović Rastegoras, 2018). Такво стање ствари, између осталог, упућује предавача на значај разноврсности песничке грађе која ће полазницима бити

представљена током курса. Студенти, наиме, током похађања овог предмета имају прилике да се сусретну са песмама у којима је умирући субјект различит: он може бити антропоморфизовани предмет (као у песмама М. Данојлића „Два сапуна” и Г. Новакова „Одлазак ветерана”), биљка (Д. Максимовић, „Божична ноћ у шуми”), животиња (Ј. Ј. Змај, „Уместо мајке”; Љ. Ршумовић, „Био једном један вук”), човек (Д. Радовић, „Тужна песма”); он може бити различитих година и може да заузима различито место у породици – може бити бака или дека (Д. Максимовић „Сама је у соби бака”; Д. Ђорђевић, „Деда на последњем путу”), мајка или отац (Ј. Ј. Змај, „Немаш више мајке”; Д. Максимовић, „Прича”), али може бити и дете (Б. Ђопић, „Прича о палом дечаку”). Уз то, тематизацији смрти се може приступити из различитих углова: лирски субјект у песми може заузети донекле неутралну перспективу (А. Франчевић, „Пчелина смрт”), саветодавну перспективу одраслог (П. Зубац, „Али, треба да знаш”) или перспективу детета (М. Антић, „Гага”); обликовању песме може бити приступљено са различитих становишта: у моралистичком/рефлексивном маниру (Ј. Ј. Змај, „Једанпут се живи”; Љ. Ршумовић, „Смрт је релативна ствар”), емпатијском (Д. Максимовић, „Мојој сестри”) или пак хумористичком (П. Д. Ђурђев, „О Ивици, Марици и злочестој старици”) и сл. Све наведене песме дела су најбољих српских песника за децу, у којима је теми смрти приступљено умешно и естетски релевантно, па су више него погодни за актуализацију у предшколском и раном школском узрасту.⁶

Наведена разноврсност грађе има, између осталог, функцију да покаже ширину избора који се нужно конкретизује у зависности од васпитно-образовне ситуације. У вези с тим, овде ваља нагласити да је на поменутом пољу

6 Овде поменуте песме представљају само један могући преглед наслова који се могу узети у обзир, а за потребе курса сачињена је засебна хрестоматија која је студентима доступна у факултетској библиотеци.

конкретизације извесно само једно: то да једноставних и универзалних решења нема, из више разлога. Најпре, кад размишљамо о евентуалној библиотерапијској функцији текста, налазимо се у подручју промишљања доживљаја уметничког дела, који је увек индивидуалан и зависи од мноштва чинилаца (в. о томе: Војић, 2020). Један од најзначајнијих је, вероватно, могућност идентификације (саживљавања) с одређеном инстанцом у књижевном тексту. Ипак, идентификација је ванредно сложен феномен: Чарлс Сарленд (Sarlend, 2013) упозорава да у процесу доживљавања текста реципијент најчешће узима више различитих перспектива, као и читав низ ставова који га у већој или мањој мери укључују у збивања приказана текстом. Додатно, Хју Крегоу (Kregou, 2013) поткрепљује примерима став да се библиотерапијски избор дела не може свести на тражење подударности садржаја текста и животне ситуације у којој се читалац налази. Коначно, ваља подсетити и на то да дечје реакције на нечију смрт – а онда, претпоставка је, и на текст који смрт тематизује – зависи од многих фактора. Отуда, у недостатку емпиријских истраживања у овој области, деликатни поступци избора песме и методичко вођење кроз њу у конкретним васпитно-образовним ситуацијама на првом месту морају узети у обзир динамику односа унутар васпитне групе, односно одељења. Такође, они се (макар за сада) у највећој мери морају ослонити на интересовања деце и процену васпитача/учитеља – што само још једном потцртава потребу да се у образовање васпитача, учитеља и наставника у одређеној мери укључе и елементи образовања о смрти.

Закључак

Кад животни позив подразумева сталну упућеност на најмлађе, знања из области образовања о смрти могла би да буду од помоћи у појединим кризним ситуацијама. Може се

рећи да интересовање студената за методички приступ теми смрти у васпитно-образовном контексту показује како не би било сувишно размотрити покретање сличних курсева на другим учитељским и наставничким факултетима. С том намером, покушали смо, најпре, да укратко представимо досадашњу реализацију курса: његов циљ и његов садржај, место у режиму студија и три важна аспекта његове конкретизације у учионици – отварање и функционисање комуникационог канала између предавача и студената, дијалогску природу предавања и вишедимензионалност испита. Потом смо анализирали мотивацију полазника курса, њихове концепте и искуства у вези са смрћу, са жељом да осветлимо могућа полазишта за разговоре током предавања – та се анализа може сумирати на следећи начин.

Кад је реч о мотивацији студената за одабир курса, показало се да је веома важна формулација назива предмета (из усменог разговора с полазницима курса могло се касније закључити да назив треба јасно да укаже на деликатну тему која је у његовом средишту). Такође, треба имати на уму да се очекивања студената поводом садржаја предмета тичу дечјег односа према смрти, тематизације смрти у литератури за децу и разумевања појма смрти уопште.

У самој изведби курса неопходно је водити рачуна о саговорницима – њиховим концептуализацијама смрти, искуствима у вези са смрћу, као и ставовима које имају према покретању ове теме у разговорима с децом, у васпитно-образовном контексту или ван њега. Све то може да буде тема дијалога током предавања, а у вези с тим ваља истаћи следеће:

- представе смрти које смо препознали у вербалним и визуелним асоцијацијама показују да полазници курса смрт концептуализују на веома различите начине – од највећег степена њене физичке конкретности, преко уобичајених емо-

ционалних одговора до метафоричних и антропоморфних представа смрти; међу визуелним представама пак преовлађују елементи метафизичког концепта смрти;

- највећи број полазника курса доживео је смрт члана породице, пријатеља или кућног љубимца;
- близу две трећине полазника имало је у свом ближњем окружењу дете које се сусрело са смрћу; близу половине њих верује да деца показују жељу да разговарају о смрти, а нешто више од трећине је с децом о смрти и разговарало; студенти верују да приликом оваквих разговора треба узети у обзир узраст, искуства сусрета са смрћу у блиском окружењу, дечја интересовања и когнитивну зрелост;
- кад подржавају разговор о делима која тематизују смрт, испитаници за то наводе неколико врста разлога: природу смрти као феномена, дечја искуства и интересовања, сврху разговора о смрти и природу доживљаја смрти у књижевном тексту;
- полазници курса знатно више познају прозне него поетске текстове за децу који тематизују смрт – највећи број студената није упознат с традицијом певања о смрти у српској поезији за децу и младе.

Сви наведени налази имају вишеструке практичне импликације, које би се могле резимирати на следећи начин:

- разлози за одабир курса и очекивања студената могу да послуже као значајна смернице у обликовању факултетских силабуса оваквих предмета;
- сазнања о концептуализацији смрти код полазника позивају на дискусију о

различитим представама смрти међу одраслима и међу децом, али и о нужном сусрету различитих концептуализација у васпитном и наставном процесу – о могућем и донекле очекиваном раскораку у представама смрти код васпитача/учитеља и код детета/ученика;

- налази који се тичу искустава полазника у вези са смрћу могу да помогну предавачу да прилагоди садржај и начин излагања грађе, а полазницима повратна информација о овим искуствима показује да у њима нису усамљени – то сазнање може позитивно да утиче на њихову жељу да у разговору учествују и поделе своје мишљење са другима;
- увид у искуства студената која се тичу разговора о смрти са децом, те увид у мишљења студената о узрасту кад га треба покренути и чиниоцима од којих то зависи могу такође да буде покретач разговора у учионици и основа за усвајање нових знања;
- информације које се тичу познавања текстова за децу са мотивом смрти показале су оправданост покретања курса у чијем је центру поезија за децу и може се читати као имплицитни позив да се полазницима понуди разноврсна песничка грађа која се може тумачити са децом/ученицима у – увек специфичним – васпитно-образовним ситуацијама.

На крају, неопходно је поменути да ово истраживање има своја битна ограничења: оно не пружа поглед на ову тему и на покретање оваквог курса оних студената који курс нису одабрали; из објективних разлога није било могуће уједначити број испитаника мушког и женског пола, или васпитачког и учитељског смера, а потом њихове одговоре осматрити компаративно; коначно, у истраживању су учествовали студенти само једног факултета који образује васпита-

че и учитеље – било би занимљиво анализирати ставове будућих васпитача и учитеља на другим факултетима и из других средина, као и студентата који школују будуће наставнике из различитих области, а чија интересовања могу бити

знатно другачија. Све то може бити подстицај за даља истраживања у области образовања о смрти, научне и наставне дисциплине која је код нас још у повоју.⁷

Литература

- Arijes, F. (1989). *Eseji o istoriji smrti na Zapadu – od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad.
- Aspinall, S. Y. (1996). Educating children to cope with death: A preventive model. *Psychology in the Schools*. 33 (4), 341–349. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6807\(199610\)33:4%3C341::AID-PITS9%3E3.0.CO;2-P](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6807(199610)33:4%3C341::AID-PITS9%3E3.0.CO;2-P)
- Berns, C. F. (2003/04). Bibliotherapy: Using Books to Help Bereaved Children. *Omega*, 48 (4), 321–336. <https://doi.org/10.2190/361D-JHD8-RNJT-RYJV>
- Bonoti, F., Leondari, A. and Mastora, A. (2013) Exploring Children's Understanding of Death: Through Drawings and the Death Concept Questionnaire. *Death Studies*. 37 (1), 47–60. <https://doi.org/10.1080/07481187.2011.623216>
- Božić, S. (2017). Obrada motiva smrti u nastavi književnosti. *Slavica Wratislaviensia: Wielkie literaturach slowian-skich*. 168, 615–628. <https://doi.org/10.19195/0137-1150.168.52>
- Božić, S. (2020). Empatijsko-etički model čitanja u nastavi književnosti. *Književna istorija*. 52 (1), 295–318. <https://doi.org/10.18485/kis.2020.52.170.14>
- Brent, S. B., Speece, M. W., Chongede, L., Dong, Q. and Yang, C. (1996). The Development of the Concept of Death Among Chinese and U.S. Children 3-17 Years of Age: From Binary to 'Fuzzy' Concepts? *Omega*. 33 (1), 67–83. <https://doi.org/10.2190/27L7-G7Q1-DY5Q-J9F3>
- Corr, C. A. (1984). A model syllabus for children and death courses. *Death Education*. 8 (1), 11–28. <https://doi.org/10.1080/07481188408251379>
- Corr, C. A. (1992). Teaching a college course on children and death: A 13-year report. *Death Studies*. 16 (4), 343–356. <https://doi.org/10.1080/07481189208252582>
- Corr, C. A. (2002). Teaching a college course on children and death for 22 years: a supplemental report. *Death Studies*. 26 (7), 595–606. <https://doi.org/10.1080/074811802760191726>
- Cotton, C. R. and Range, L. M. (1990). Children's Death Concepts: Relationship to Cognitive Functioning, Age, Experience With Death, Fear of Death, and Hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*. 19 (2), 123–127. https://doi.org/10.1207/s15374424jccp1902_3
- Ćukovski, K. (1986). *Od druge do pete*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Davies, D. J. (2005). *A Brief History of Death*. Oxford: Blackwell Publishing.
- DeSpelder, L. A. and Strickland, A. L. (2015). *The Last Dance: Encountering Death and Dying*. NY: McGraw Hill Education.
- Florian, V. and Kravetz, S. (1985). Children's Concepts of Death: A Cross-Cultural Comparison among Muslims, Druze, Christians, and Jews in Israel. *Journal of Cross-cultural Psychology*. 16 (2), 174–189. <https://doi.org/10.1177/0022002185016002003>

⁷ Аутор изражава захвалност свим полазницима курса *Методички приступи теми смрти у поезији за децу и младе* на томе што су својом одлуком да одаберу овај предмет омогућили да се он реализује – тако су, између осталог, учинили могућим и ово истраживање.

- Hilliker, L. (2013). An Enlightened (and Relieved) Death Educator: The Value of Truth Telling with Children. *Illness, Crisis & Loss*. 21 (4), 361–364. <https://doi.org/10.2190/IL.21.4.i>
- Hoffman, S. I. and Strauss, S. (1985). The development of children's concepts of death. *Death Studies*. 9 (5–6), 469–482. <https://doi.org/10.1080/07481188508252538>
- Holland, J. (2008). How schools can support children who experience loss and death. *British Journal of Guidance & Counselling*. 36 (4), 411–424. <https://doi.org/10.1080/03069880802364569>
- Janićijević, V. (2017). Metodički pristup motivu smrti u razrednoj nastavi. *Inovacije u nastavi*. 30 (3), 94–105. <https://doi.org/10.5937/inovacije1703094>
- Jay, S. M., Green, V., Johnson, S., Caldwell, S. and Nitschke, R. (1987). Differences in Death Concepts Between Children With Cancer and Physically Healthy Children. *Journal of Clinical Child Psychology*. 16 (4), 301–306. https://doi.org/10.1207/s15374424jccp1604_2
- Kastenbaum R. J. and Moreman, C. M. (2018). *Death, Society and Human Experience*. NY: Routledge.
- Kregou, H. (2013). Mogu li priče da leče? U: Hant, P. (ur.). *Tumačenje književnosti: ključni eseji iz međunarodne priručne enciklopedije književnosti za decu (237–272)*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Kuljić, T. (2014). *Tanatopolitika*. Beograd: Čigoja.
- Lansdown, R. and Benjamin, G. (1985). The Development of the Concept of Death in Children aged 5–9 years. *Child: care, health and development*. 11 (1), 13–20. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2214.1985.tb00445.x>
- Lazar, A. and Torney Purta, J. (1991). The Development of the Subconcepts of Death in Young Children: A Short-Term Longitudinal Study. *Child Development*. 62 (6), 1321–1333.
- Milašinović, J. (2020). Prisustvo teme/motiva smrti u predškolskom vaspitanju. *Inovacije u nastavi*. 33 (3), 72–82. <https://doi.org/10.5937/inovacije2003072M>
- Moreman, C. (ed.) (2008). *Teaching Death and Dying*. NY: OUP.
- Moren, E. (1981). *Čovek i smrt*. Beograd: BIGZ.
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. and Berman, D. (1986). Children's Perception of Various Determinants of the Death Concept As a Function of Intelligence, Age, and Anxiety. *Journal of Clinical Child Psychology*. 15 (2), 120–126. https://doi.org/10.1207/s15374424jccp1502_3
- Pavićević, A. (2011). *Vreme (bez) smrti*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Spasić, M. (2016). Pojam smrti iz ugla deteta. *Teme*. 40 (2), 525–540.
- Program MPTS (2021). *Program predmeta Metodički pristup temi smrti u poeziji za decu i mlade*. Posećeno 15. 1. 2023. na: http://www.uf.bg.ac.rs/?page_id=35024
- Sarlend, Č. (2013). Nevinih nema: ideologija, politika i književnost za decu. U: Hant, P. (ur.). *Tumačenje književnosti: ključni eseji iz međunarodne priručne enciklopedije književnosti za decu (61–86)*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Speece, M. W. and Brent, S. B. (1984). Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept. *Child Development*. 55 (5), 1671–1686. <https://doi.org/10.2307/1129915>
- Sternlicht, M. (1980). The Concept of Death in Preoperational Retarded Children. *Journal of Genetic Psychology*. 137 (2), 157–164. <https://doi.org/10.1080/00221325.1980.10532815>
- Talwar, V. (2011). Talking to Children about Death in Educational Settings. In: Talwar, V., Harris, P. and Schleifer, M. (Eds.). *Children's Understanding of Death – From Biological to Religious Conceptions (41–60)*. Cambridge: CUP.
- Tamm, M. E. and Granqvist, A. (1995). The Meaning of Death for Children and Adolescents: A Phenomenographic Study of Drawings. *Death Studies*. 19 (3), 203–222. <https://doi.org/10.1080/07481189508252726>
- Todahl, J., Smith, T. E., Barnes, M. and Pereira, M. G. A. (1998). Bibliotherapy and Perceptions of Death by Young Children. *Journal of Poetry Therapy*. 12 (2), 95–107. <https://doi.org/10.1023/A:1021442300210>

- Toma, L. V. (1980). *Antropologija smrti I–II*. Beograd: Prosveta.
- Vázquez-Sánchez J. M., Fernández-Alcántara M., García-Caro, P., Cabañero-Martinez, J., Marti-Garcia, C. and Montoya-Juárez, R. (2018). The concept of death in children aged from 9 to 11 years: Evidences through inductive and deductive analysis of drawings. *Death Studies*. 43 (8), 467–477. <https://doi.org/10.1080/07481187.2018.1480545>
- Vukomanović Rastegorac, V. (2015). Crtani film i smrt: mogućnosti interpretacije crtanog filma *Sačekaj, molim te* Jelizavete Skvorcove. *Inovacije u nastavi*. 28 (4), 102–113. <https://doi.org/10.5937/inovacije1504102V>
- Vukomanović Rastegorac, V. (2017). Tumačenje poezije za decu kao mogućnost obrazovanja o smrti. *Inovacije u nastavi*. 30 (3), 82–93. <https://doi.org/10.5937/inovacije1703082V>
- Vukomanović Rastegorac, V. (2018). Šašava besmrtnost i garava smrt: predstave ljudske smrti u poeziji za decu i mlade Miroslava Antića. U: Cvijović Javorina, I. i Roksandić, D. (ur.). *Smrt u opusu Vladana Desnice i u evropskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti* (315–326). Zagreb: Filozofski fakultet. https://doi.org/10.17234/Desnicini_susreti2017.22
- Vukomanović Rastegorac, V. (2018). Smrt u srpskoj poeziji za decu i mlade: tradicija jednog tabua. U: Vukomanović Rastegorac, V. (ur.). *Ako ti jave: umro sam* (11–50). Beograd: DKSG.
- Vukomanović Rastegorac, V. (2019). Oblikovanje govora o smrti na počecima srpske poezije za decu i mlade. *Slavica Wratislaviensia: Wielkie tematy kultury w literaturach slowianskich*. 168, 217–227. <https://doi.org/10.19195/0137-1150.168.37>
- Živković, S. (2022). *Metodički pristup pesmama o smrti u predškolskoj ustanovi i mlađim razredima osnovne škole (master rad)*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Walter, T. (1994). *The Revival of Death*. London – NY: Routledge.
- Woodard, N. (1997). Helping Children Cope with Death: The Role Educators Can Play. *Journal of Health Education*. 28 (1), 42–44. <https://doi.org/10.1080/10556699.1997.10608587>

Summary

Psychological studies have shown that children begin to think about death at an early age and have encouraged a rethinking of the concept of possible education about death. For this reason, the course entitled “Methodological Approach to the Theme of Death in Poetry for Children and Youth” was launched at the Teacher Education Faculty in Belgrade. A short description of the course is given in the first part of this paper. The paper then elaborates on the research conducted within the course, the goal of which was to describe: 1) students’ motivation for this course and 2) students’ expectations regarding the course content. In addition, given that the target audience is important for the manner in which the content will be presented, we also examined the course participants’: 3) conceptualization of death; 4) their experience related to death; 5) opinions regarding discussions about death with children; 6) knowledge of literary texts that deal with death. The method of verbal and visual associations and a questionnaire were used for data collection. Data analysis has shown that: 1) the course title is what motivates students the most to choose this course; 2) students are interested in children’s attitudes about death, the way death is thematized in children’s literature, as well as understanding the phenomenon of death in general; 3) the elements of metaphysical concept of death are prevalent among students; 4) the largest number of students has experienced the death of a family member, a friend, or a pet; 5) students think that children’s age, experience related to death, interests, and cognitive maturity have to be taken into consideration when talking with children about death; 6) students are more familiar with the prose texts than poetry for children thematizing death.

Keywords: death education, bibliotherapy, thanatology, speech development methodology, Serbian Language and Literature methodology